

Dr. Dénes György

KÖZÉPKORI ADATOK A BUDAI-HEGYSÉG KARSZTJA HŐFORRÁSAINAK GYÓGYÍTÓ VIZEIRŐL

ÖSSZEFOGLALÁS

Hiteles középkori adatok bizonyítják, hogy a budai Duna-parton fakadó karsztos hévízforrások vizének gyógyító hatását már a középkorban számon tartották, és mind a mai Rózsadomb lábánál fakadó és a középkorban Felhévíznek nevezett, mind a Gellért-hegy lábánál fakadó és Alhévíznek nevezett karsztos hévízforráscsoportoknál már az Árpád-korban ispotályok, szerzetesi gyógyító intézmények épültek. A magyar középkor végéig, pontosabban Buda 1541. évi török megszállásáig terjedő időben a gyógyfürdőkultúra kiszélesedett. Felhévízen a két ispotályt – amelyek egyike kifejezetten gyógyfürdőkórház volt – ellátó források mellett, több más hévízforrás fölé is elegáns fürdőépületet emeltek, a be nem épített forrástavacszkák meleg vizében pedig a munkából jövő parasztok és szőlőmunkások fürödtek. Alhévízen az Árpád-kori ispotály közelében Zsigmond király emeltetett fürdőépületet a várpalotához legközelebb eső Gellért-hegylábi forráscsoport fölé, ebben a királyi fürdőben Mátyás király korában már úszni is lehetett.

A Budai-hegység Duna-parti lábánál fakadó karsztos hévíz-források és az általuk táplált, Dunába ömlő melegvízi patakoknak a leghidegebb télben sem befagyó vize maga mellé vonzotta már az őskori embert is. Nem véletlen, hogy a Gellért-hegy lábánál félmillió évvel ezelőtt fakadó forrás vize által lerakott édesvízi mészkő rétegből, amely a mai Várhegy fennsíkját borítja, került elő hazánk egyik legrégebbi, a vértesszőlősivel nagyjából egykorú, mintegy négyszázezer év előtti ősemberi kavicseszköz kultúra leletanyaga, és éppen róla nevezték el ezt az ősemberi, őskőkori időszakot Buda-kultúrának (DÉNES 2001. 57).

A hegylábi, Duna-parti melegforrások mellé aztán minden korban letelepedtek az emberek. Nem véletlen az sem, hogy az időszámításunk előtti évszázadban a Duna-kanyart benépesítő kelta eraviszkszokoz a Gellért-hegy oldalában és lábánál építették fel fővárosukat, és hogy aztán a rómaiak is a mai Óbudán és tőle északra meg délre építették ki Pannónia tartományuk fővárosát, a helytartói palotát, hatalmas légiós táborukat, meg a hozzá kapcsolódó polgári településeket, a táborvárost és Aquincumot. A rómaiak magas fürdőkultúrája köztudott. Óbudán a légiós tábor mellett a régészeti ásatások feltárták egy nagy fürdőépület maradványait és egy kisebbet az óbudai szigeten, a helytartói palotában. Nyilván nem csak ott, hanem a légiós tábortól délre, a mai gyógyfürdők környékén is lehettek fürdők (DÉNES 2001. 35, 42).

A római fürdőkultúrát a népvándorlás viharai elsöpörték, de a népvándorlás végén itt végérvényesen letelepedett magyarság ezt a következő évszázadokban újból kialakította.

Hogy a magyarok a Budai-hegység lábának két nagy hőforráscsoportját kezdettől fogva számon tartották, az is jelzi, hogy őket néven is nevezték, és pedig az Árpád-korban a Rózsadomb lábánál fakadó meleg forrásokat Felhévíznek, a Gellért-hegy lábánál fakadókat meg Alhévíznek. Ennek első írásos emléke Anonymustól származik, aki 1210 körül írt Gestájában arról tudósít, hogy a honfoglaló magyarok a Dunán a Magyar-réven átkelve tábort ütöttek a Duna mellett a Felhévizekig (*ad aquae calidae superiores*). E meleg karsztforrások mellett az Árpád-korban kialakult településnek is Felhévíz lett a neve.

Több Árpád-kori oklevél is említ felhévízi malmokat, amelyeket a hegyláb tágas barlangjának (mai nevén Molnár János-forrásbarlang) száján kiömlő langyos karsztvíz hajtott. Ezeknek folyamatos, biztonságos működtetése végett duzzasztották vissza gáttal a forráson kiáramló patak vizét, és hozták létre a barlangszáj előtt ma is meglévő Malomtavat (GYÖRFFY 166, 185 és 8. ábra; DÉNES 2007. 19). Ennek tavorízású tükre tehát nemcsak csodálatos, üdítő színfolt a hegylábi háziorvosi épületei közt, nemcsak esztétikai élmény, hanem fővárosunk fölbecsülhetetlen értékű történelmi és vízügyi ipari műemléke is.

Mi azonban ezúttal azt kívánjuk vizsgálni, hogy vajon a Budai-hegység Duna-parti lábánál fakadó meleg karsztvizek gyógyító hatását ismerte és fölhasználta-e a középkori magyarság?

Keresztesek és ispotályok

A legkorábbi gyógyító intézmények Magyarországon a keresztes szerzetesrendek ispotályai voltak. De kik voltak a keresztesek és mik is voltak az ispotályok?

A keresztes háborúk idején, amikor Jeruzsálem egy időre keresztény kézre került, 1070 körül létesült ott a Keresztelő Szent János kápolna mellett egy rendház, amelynek tagjait a szomszédos kápolnáról johannitáknak vagy kereszteseknek is nevezték. A rendház egyik feladata volt, hogy szállást nyújtson a Jeruzsálembe érkező elcsigázott zarándokoknak, és ha azok betegek voltak, ápolták is őket rendházuknak a vendégek számára épült zarándokszállásán, vendégszállásán. A rendnek azután számos országban alakultak rendházai. Ezek vendégszállásait a 'vendég' jelentésű latin *hospes* szóból képzett *hospital* néven nevezték. Ez a szó tehát kettős jelentésű volt, jelentette eredetileg a rendház vendégszállását, a zarándokok szálláshelyét, de egyben menhelyként a betegek ápolóhelyét is. A szót ma is használjuk, belőle alakult ki a szálloda jelentésű *hotel* és a legtöbb európai nyelvben a kórházak megjelölésére használt *hospital*, a németben *Spital*, a régi magyar nyelvben *ispotály* vagy *ispitály* szavunk (TESz. 2: 240). E szó Árpád-kori oklevelekben való előfordulásainak jelentését tehát óvatosan kell kezelnünk, mert kezdetben bizonyára itt is a kegyhelyekre érkező zarándokok, búcsúsók szállását, pihenő termét jelölte és azután a menhelyet, a betegek ápolására szolgáló helyiséget is. Nálunk a johannita ispotályos keresztesek az 1100-as évek közepe táján, II. Géza király idején telepedtek le Székesfehérváron, majd Esztergomban fölépítették Szt. Istvánról nevezett rendházukat, amelyről őket stefanitáknak is nevezték (KRISTÓ 307, 610; BENDA I: 112–3). Hogy esztergomi rendházuk ispotályában csak a zarándokoknak és búcsúsóknak adtak-e szállást, pihenőhelyet, vagy az ottani karsztos termálforrások mellett gyógyítással is foglalkoztak-e, erre vonatkozó írásos adatunk nincsen.

Árpád-kori ispotályok a budai hévizek mellett

Talán nem véletlen, hogy amikor 1187-ben, a Rózsa-domb lábánál, a budai karsztos hőforrások mellett, Felhézven plébánia templom épült, annak gondozását a király éppen az esztergomi ispotályos keresztesekre bízta. Talán az ő felhézvi rendházuk Szentháromság ispotályja – amely az irgalmas rend mai kórháza táján állt – lehetett ott a karsztos meleg gyógyvizet is felhasználó első gyógyító intézmény, bár ezt igazoló hiteles adatot nem ismerünk (GYÖRFFY 1997. 97, 166. és 8. ábra).

Az Árpád-kor vége felé, valószínűleg IV. (Kun) László király támogatásával Felhézven, a Malomtótól északra, a mai Császár fürdő helyén, közvetlenül egy nagy melegforrás fölé épült meg a betegápoló Szentlélek ispotályosok rendháza, kórháza (OLÁH 28; GYÖRFFY 166. és 8. ábra). Ennek a rendnek a legtöbb európai országban létesült kórháza, és bizonyos, hogy felhézvi ispotályuk is kifejezetten gyógyító intézmény volt. Okleveles adatok bizonyítják, hogy a török megszállásig, Buda 1541. évi elestéig kórházként működött (KUBINYI 19, 160, 222–23). Azt pedig, hogy az Árpád-kor vége táján Felhézven karsztos hévforrások vizét már fürdőzésre, és pedig nyilván gyógyító fürdőzésre is használták, bizonyítja egy 1322-ben kelt oklevél is, amelyben egy, már korábban elhunyt, György nevű felhézvi fürdóst vagy fürdőmestert (*balneator*) említenek (GYÖRFFY 1997. 166).

Alhézven, a johannita keresztesek Szent Erzsébet ispotályja már állt és gyógyított az 1200-as évek második felében, és bizonyosan működött kórházként a török megszállásig, Buda 1541. évi elestéig. Okleveles adatok bizonyítják, hogy az ispotályt a 15. században Zsigmond, a 16. század első felében János király bőségesen javadalmazták (KUBINYI 19, 160, 223). Templomának alapfalait a Rudas fürdő meleg-vízű karsztforrásai mellett tárta fel régészeti ásásai. A rendnek a környéken szőlőbirtokát is említi egy oklevél az 1200-as évek végén (GYÖRFFY 1997. 153).

Szent Margit legendája az Árpád-kori budai ispotályokról

IV. Béla királyunknak a tatárok előli menekülése idején, 1242 januárjában született leánya, Margit, akit apja Krisztusnak ajánlott fel, ha családjával túlélik a tatárjárást, és helyre tudja állítani az országot. Margit életét kisleány korától a Margit-szigeti domonkos apácakolostorban töltötte, és harminc éves korában, 1272 januárjában hunyt el. Halála után szent hírében állt, és már a következő években összeírták a sírjánál történt csodálatos gyógyulások, hogy ezeknek alapján szentté avatási eljárása megkez-

dődhessék. A legendárium az 1272 és 1290 közötti, tehát még az Árpád-korban följegyzett csodálatos gyógyulásokat írja le. Ezek közül három is figyelemre méltó számunkra. Vegyük sorra őket.

„Vala egy ifjú, ki lakozék Szent Erzsébet asszonynak ispitályában, a Szent Gellért hegye alatt ... Ez ifjú miután sok ideig feküdt volna az ispitályban, hallá, hogy Szent Margit asszony koporsójánál betegeknek nagy jótétemények adatnak Istentől egészségre... Megszerzé a beteg, hogy [mivel járnai sem tudott] elhozattatná a koporsóhoz, de az ő nagy kórságának miatta [csak] könyöklék a márvány koporsóra. Kéré Szent Margit asszonynak segedelmét, és ugyanott legottan vön tökéletes egészséget.” (ÉRSZEGI 155) — A johannita keresztészeknek a Gellért-hegy lábának hévforrásai mellett, a mai Rudas fürdő helyén állott ispotálya tehát már az 1200-as évek vége előtt minden kétséget kizáróan gyógyító intézmény volt. Bizonyos, hogy azt nem véletlenül építették a gyógyforrások mellé, hanem éppen azoknak gyógyító vizében való fürdőtetéssel is gyógyították az ispotályos barátok mozgássérült betegeiket, és mint az említett eset is mutatja nem eredménytelenül.

Lássunk egy másik esetet. „Vala egy gyermek Felhévített, aki kórságos vala és egész esztendeig gyötörtetvén, a betegség nagy sok éktelenséget tett vala e gyermeknek orcájában és szemciben. Mikoron ez gyermeknek szülei hoznák őtet Szent Margit asszonynak koporsójához, ... vön tökéletes egészséget e gyermek.” (ÉRSZEGI 163–4) — Ebből a leírásból nem derül ki, hogy a beteg gyermeket melyik felhévízi ispotályban ápolták egy esztendeig, a johannita keresztészeknek nagyjából a mai irlgalmos rendi kórház táján állott Szentháromság ispotályában, vagy pedig a Szentlélek rendieknek a Malomtól északra, a mai Császár fürdő táján állott ispotályában, de mindenképpen a felhévízi karsztos gyógyforrások mellett.

Szent Margit legendáriuma megemlékezik egy itteni fráterről is „aki lakozik vala az ispitályházban ... és ő tartatik vala ott nagy, nehéz negyednap kórsággal, avagy negyednap hidegleléssel. Mely hidegleléssel esék e fráter nagy fájdalomba, úgyhogy az ő lábái megsugorodának az ő térdében. Ez Albert nevű fráter fogadást tön Szent Margit asszonynak és bizék az ő szent érdemében: teljességgel felajánlá önmagát Szent Margit asszonynak. Legottan, hogy ez ajánlást elvégzé és a napnak egy része elmúlván, e beteg az ő betegségének ágyából és a negyednap hidegleléseből és az ő térdeinek megsugorodásából mindenestül fogva megszabadulván, felkele és Szent Margit asszonynak koporsójához jöve ... hátát ada ennek a szent szűznek.” (ÉRSZEGI 153–4) — Ez az eset sem jelöli meg egyértelműen az ispotályt, ahol a fráter hosszú időn át betegeskedett és gyógyítottat, csak a csodálatos gyógyulás tényét rögzíti.

A Szent Margit legendáriumból idézett gyógyulások – tulajdonítsuk azokat akár isteni csodának, akár a gyógyító hévizek hatásának – kétségtelenül 1272 és 1290 között, tehát az Árpád-kor vége felé történtek, és mindhárom beteget a felhévízi vagy alhévízi ispotályok valamelyikében ápolták és gyógyították, minden bizonnyal gyógyfürdőzéssel is.

A következő évszázad vége táján újabb fürdő is épült a Gellért-hegy lábánál. Egy 1433-ban itt járt francia utazó említ a Gellért-hegy északi oldalán, a mai Rác fürdő helyén a hévforrások vizével táplált fürdőt, amelyről mint Zsigmond király építkezéséről ír és királyi fürdőnek nevezi. A későbbi hagyomány még azt is tudni véli, hogy ehhez Mátyás király várhegyi palotájából fedett folyosót is építtetett (DÉNES 2001. 85).

Oláh Miklós hiteles tanúságtétele

Mátyás király unokaöccse, OLÁH MIKLÓS előbb pécsi, majd esztergomi kanonok, 1520 táján az esztergomi érsek titkára volt és miután az érsek egyben a királyi kancelláriát is vezette, a viszonylag fiatal pap ideje nagyobb részét a budai várban töltötte, ahol II. Lajos király megismerte és megkedvelte. Az érsek halála után a király titkára lett, így további éveken át Budán élt, és nemcsak azt meg közvetlen környékét, hanem mint a királynak útjain rendszeres kísérője, az ország nagy részét alaposan megismerte. A fiatal király mohácsi halála után az özvegy Mária királyné kérésére OLÁH MIKLÓS 1526-ban elkísérte őt bátyja, Károly császár spanyolországi udvarába. Midőn pedig Máriát a császár Németalföld, a mai Belgium és Hollandia helytartójává nevezte ki, elkísérte a királyasszonyt annak brüsszeli udvarába is, ahol nemcsak titkára és gyónatója, de legfőbb tanácsadója lett. Ott, Brüsszelben, írta meg két nagyszerű művét, Hungaria címen Magyarország földrajzi leírását és Athila címen a magyar nép történetének kezdeteit. 1536-ban befejezett Hungaria című műve a leghitelesebb földrajzi leírás a középkor végi, a török megszállás előtti Magyarországról, mert szerzője nem hallomásból, hanem közvetlen, személyes tapasztalása

alapján számolt be a budai karszt meleg forrásairól, azok vízének gyógyító hatásáról, és e hévizekre telepített fürdőkről, meg is ispotályokról. Lássuk sorra, mit írt róluk.

Óbuda mezővárosától dél felé van „a Szentlélek ispotály, *ameliben* gyógyító hévizek törnek fel.” (OLÁH 28; a döltbetűs szó fordítását helyesbítettem – D.Gy.) — Eszerint az Árpád-kor utolsó évtizedeiben, föltehetőleg az 1280-as években alapított Szentlélek ispotály már egyértelműen az egyik hegylábi meleg karsztforrás gyógyvize fölé épült, kifejezetten arra telepített gyógyfürdőkórház volt.

„Kissé tovább Buda felé – írja OLÁH MIKLÓS – van Szentháromság mezővárosa, melyet magyarul Felhéviznek neveznek; ez egyaránt híres társas egyházáról és elegáns épületekbe foglalt hőforrásairól.” (OLÁH 258; a fordítást pontosítottam – D.Gy.) — A Mohács előtti évtizedekre tehát Felhévizen, a több helyütt is feltörő melegvízű karsztforrások fölé már választékos, szép fürdöházak is épültek, valószínűleg a közelben, a mai Rózsadomb lejtőin jelentős szőlőbirtokokkal rendelkező főurak és előkelő nemesek számára, de lehetett itt fürdöházuk a margitszigeti apácáknak is, akik több szőlőt, telket, de még palotát is kaptak adományba a királyoktól és főuraktól (GYÖRFFY 1973. 314–15).

„Ugyanott – folytatja OLÁH – a szabad ég alatt is vannak hőforrások, három vagy négy helyen, mind csodamód gyógyító erejűek. Némelyek közülük a Duna-parttól alig tíz lépésnyire fakadnak, a szabad ég alatt, ezekben szoktak fürödni a földművesek és szőlőmunkások úgy, hogy csak a fejük és a válluk látszik ki a vízből.” (OLÁH 28.)

Ír OLÁH MIKLÓS Alhévízről is, ahol a Szent Gellértről elnevezett „igen-igen magas és meredek szirt ... lábánál, a Duna partjától mintegy húszlépésnyi távolságban hévizek buzognak föl, a testi betegségben, különösen a keléses és gennyes fertőzésben szenvedők számára nagyon jók.” (OLÁH 27) — Ez a leírás a kereszteteknek a mai Rudas fürdő helyén állott Szent Erzsébet ispotályára vonatkozott (GYÖRFFY 1973. 308), ahol a hévizes fürdőzéssel az említett betegségeket gyógyították, de érvényes volt a mai Gellért fürdő helyén feltörő forrás tavára is, amelyet a tófeneket borító iszapról Sáros fürdőnek neveztek. Ez utóbbi mellett vagy fölött nem említenek a középkori írások építményt, ezt a szabad ég alatti melegvízű forrástavacsát akkoriban – nyilván ugyanúgy, mint Felhévizen is – a parasztok és a szőlőmunkások használták fürdőzésre.

Azután tovább folytatja OLÁH MIKLÓS a Gellért-hegy tövében fakadó hévizek leírását: „Vannak másfajta is, ezekre épült a Királyfürdő, így nevezik a benne lévő királyi fürdők miatt, bennük akár úszhatsz is.” (Oláh 27) — Ez viszont a mai Rác fürdőre, illetve forrásaira vonatkozik, ahová már Zsigmond király fürdőt építtetett, amint erről – mint írtam – egy erre utazó francia lovag is beszámolt már egy évszázaddal OLÁH előtti útleírásában.

Könyve végén OLÁH MIKLÓS még egyszer visszatér az ország hévizeire: „Hőforrás is nagyon sok van különböző helyeken ... ezek csaknem minden betegség gyógyítására igen jók a tapasztalat szerint, különösen azok, amelyek Budán ... vannak.” (OLÁH 77.)

IRODALOM

- BENDA K. főszerk. (1981): Magyarország történeti kronológiája I. — Akadémiai Kiadó. Budapest
- DÉNES GY. (2001): Budapest és a Duna-kanyar — Cartographia. Budapest
- DÉNES GY. et al. (2007): A Budai-hegység — Cartographia. Budapest
- ÉRSZEGI G. szerk. (1983): Árpád-kori legendák és Intelmek — Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
- GYÖRFFY GY. (1973): Budapest története az Árpád-korban – In: GEREVICH L. főszerk.: Budapest története. I. — Budapest Főváros Tanácsa. Budapest
- GYÖRFFY GY. (1997): Pest-Buda kialakulása — Akadémiai Kiadó. Budapest
- KRISTÓ GY. főszerk. (1994): Korai magyar történeti lexikon — Akadémiai Kiadó. Budapest
- KUBINYI A. (1973): Budapest története a későbbi középkorban Buda elesteig (1541-ig) In: GEREVICH L. főszerk.: Budapest története. II. — Budapest Főváros Tanácsa. Budapest
- TESZ = BENKŐ L. főszerk. (1967–1976): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. — Akadémiai Kiadó. Budapest
- OLÁH M.: Hungaria – Fordította: NÉMET BÉLA (1985) — Magvető Könyvkiadó. Budapest
- OLAHUS, N.: Hungaria–Aethiá. — Az eredeti latin szöveg kritikai kiadása Szerk.: EPERJESSY, C. – JUHÁSZ, L. (1938), Budapest